

Otizimli Çocukların Televizyon İzleme Davranışlarının Yeni Medya Kullanımlarına Etkisi

Alperen Çelik, Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, celik0711@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5458-9047>, Geliş Tarihi: 06.05.2019, Kabul Tarihi: 30.11.2019

Öz Abstract

Otizm hakkında birçok bilimsel araştırma bulunmaktadır. Otizm Spektrum Bozukluğu'nun tanısının genellikle çocukluk yaşlarında konması nedeniyle çocukluk dönemi daha fazla önem kazanmaktadır. Yapılan araştırmalarda otizmli çocukların televizyona ve tablet, akıllı telefon gibi modern öğeler başta olmak üzere yeni medyaya ilgi duydukları veya sonradan ilgilenmeye başladıkları tespit edilmiştir. Televizyon

kurulumu, kullanımı ve bulunması en kolay kitle iletişim aracıdır. Kitleler üzerinde etkisi çok fazladır. Bu çalışmada televizyonda yayınlanan içeriklerin otizmli çocukların yeni medya kullanımlarına etkisi araştırılmıştır. Genel tarama itibarıyla böyle bir etkinin olumlu bir biçimde var olduğu tespit edilmiştir. Varılan sonuca göre öneriler dile getirilmiştir.

The Effect of Television Watching Behaviors of Children with Autism on the Use of New Media

Scientific research on autism is still ongoing. As the diagnosis of Autism Spectrum Disorder is usually established in childhood, childhood becomes more important. Studies have shown that children with autism are interested in new media, such as television and modern items such as tablets and smartphones, or develop interest in later periods

of their childhood. Television is the easiest way to install, use and find. The impact on the masses is very high. In this study, the effects of the content published on television in children with autism were investigated. It has been determined that such an impact exists positively in terms of general screening. Suggestions were expressed according to the result.

Anahtar Kelimeler Keywords

Yeni Medya, Tablet, Televizyon, Akıllı Telefon, Otizm, Çocuk, Eğitim
New Media, Tablet, Television, Smartphone, Autism, Child, Education

Giriş

Bireyler, doğumlarından sonra çok kısa bir süre içerisinde ömür boyu sürececek hızlı bir öğrenme sürecine girerler. Bu süreç çok çeşitli şartlarda, çeşitli etmenler vasıtasıyla, karakteristik özellikler temelinde bireyden bireye değişen biçimde şekillenir. Yaşam boyu kişinin karşılaştığı hemen her şey bu süreçte çeşitli dönüm noktaları olarak kendini gösterir. Bu dönüm noktalarından bazıları, çeşitli rahatsızlıklar, engeller ve hastalıklar olarak vücut bulur ve bireyin yaşamını ve öğrenme süreçlerini olumsuz olarak etkiler.

Otizm Spektrum Bozukluğu da bireyin öğrenme süreçlerini olumsuz etkileyen faktörlerden birisi olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak otizmi diğer rahatsızlık, engel ve hastalıklardan ayıran nokta; henüz çerçevesi net olarak çizilebilmiş ve tedavisi bulunabilmiş bir rahatsızlık olmamasıdır. Bu yönüyle otizmlili bireylerin sadece dezavantajlı bir grupta yer aldıklarını düşünmek ve kendilerini geliştiremeyeceklerini öne sürmek mantıksız bir yaklaşım olacaktır. Bu çalışmada da incelendiği üzere otizmlili bireylerin birçok konuda kendilerini kanıtlayabildiklerine; yaşadıkları problemleri üstün beceri veya çalışmalarıyla en azından çeşitli alanlarda atlatılabildiklerine şahit olunabilmektedir. “Ağaç yaş iken eğilir” sözünden hareketle gelişimin temeli olarak sayılan çocukluk dönemi, aynı zamanda yaşamın ilerleyen dönemlerine de etki ederek bireyin ömür boyu sahip olacağı bir geçmişi oluşturur. Buradan yola çıkarak, eğer bir tedavi mümkünse çocukluktan başlatılmalı, eğer bir iyileştirme sağlanacaksa çocukluktan sağlanmalıdır. “Otizmlili çocuk” kavramı, normal çocukluk kavramına göre daha geniş ve daha avantajlı bir yaş grubu sayılabilecektir. Normal bir çocukluk dönemi; çeşitli kıstaslara, uygulamalara göre sınırları değişse de çoğunlukla 3-12 yaş grubu arasında sayılabilmektedir. Oysa ki otizmlili bireylerin gelişimleri normal çocukları genellikle daha geriden izlediği için görece daha geniş bir yaş aralığında ele alınmaları mümkün olmaktadır. Günümüzde Türkiye’de ve dünyadaki uygulama okullarında okumakta olan ve “otizmlili çocuk” sınıflamasında yer alan bireylerin yaşları 3-21 ve hatta daha geniş bir skalada yer alabilmektedir. Bu geniş sınırlama imkânına dair gerekçeler çeşitli kurumların, özellikle eğitim alanında yetkili kurum ve kuruluşların kararları ve şartlarıyla sunulmuş, desteklenmiştir. Örneğin Milli Eğitim Bakanlığı’nın Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği’nin 76 ve 81’inci maddelerine göre özel eğitim kurumlarına kaydolabilme yaşı 66 ayını dolduran bireylerden başlar, 23 yaşından gün almamış bireylere kadar devam eder. Eğitiminin birinci ve ikinci kademesini tamamlayamayanlara her bir kademe için en çok iki yıl daha okula devam etme hakkı verilir (M.E.B., www.meb.gov.tr, 2012). Her ne kadar otizmlili çocuklarda görülen gelişimsel problem ve zorluklar nedeniyle bu denli uzun bir eğitim süreci tanınmış olsa da bunun aslında otizmlili çocuklar için bir ceza değil bir fırsat olduğu, uzun süreli ancak verimli bir eğitimle normal gelişim gösteren akranlarını yakalayabilmelerinin imkânsız olmadığı unutulmamalıdır.

Televizyon, kitle iletişim araçları içerisinde en etkin, en hızlı büyüyen ve gelişen bir teknoloji ürünü olarak, diğer teknoloji ve iletişim ürünleri düşünüldüğünde pastada en büyük payı edinen mecra olmuştur. Televizyonun görselliğe hitap etmesi, kolay açılıp kapanabilmesi, özellikle günümüzde yayınların neredeyse sınırsız ve devamlı olması, her kitleye hitap eden içeriklerin bulunması gibi nedenlerle son dönemlerde internetin yakaladığı inanılmaz çıkışa rağmen televizyon yerini ve gücünü büyük oranda korumayı başarmıştır. Böylelikle yine birçok bilimsel araştırmada yerini almakta, insana dair birçok gözlemin gerçekleştirilmesini kolaylaştırmaktadır. Televizyon her ne kadar yakın yüzyıla ait bir buluş olsa da görsel ve işitsel içeriklerin kolay ve hızlı ulaşımını mümkün kılması nedeniyle kitlelere yoğun enformasyon akışı sağlar. Bu yönüyle de kitle iletişim araçları içerisinde tarihsel ve etkisel olarak eşsizdir.

Yeni medya, bilgisayarın ve özellikle internetin gelişimiyle birlikte ortaya çıkan bir kavramdır. Enformasyon, yeni medya ile birlikte alternatif ortamlara, ara yüzlere aktarılmıştır. Enformasyon

akışı günümüzde çoğunlukla yeni medya sayesinde oluşturulan dijital ağlar aracılığı ile sağlanmaktadır. Günümüzde internet kullanım alanları da oldukça genişlemiş, televizyon kadar hemen her eve giremeye de dünya nüfusunun önemli bir bölümünce kullanılan bir mecra olmuştur. İnternetin önemli bir avantajı, diğer geleneksel kitle iletişim araçları ile de etkileşimi sağlayabilmesi olmuştur. İnsanlar internet aracılığıyla da televizyon izleyebilmektedir. Bir diğer önemli avantajı ise geri bildirim yolunu açması olmuştur. Böylelikle bireyler içerikler hakkında anlık yorumlar yaparak, şikayet veya taleplerini anlık olarak bildirerek, birbirlerine anında ulaşarak içerik üreticinin içerik kontrolünü sağlamasına katkıda bulunabilmektedirler.

Otizmlı çocukların televizyonda ve yeni medyada yer alan çeşitli içeriklere ilgileri bulunmaktadır. Günümüzde televizyon ve internet, özellikle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde hemen her bireyin ömründe defalarca karşılaşacağı iletişim ortamlarından en önemli iki tanesini oluşturmaktadır. İcat edilmişlerinden itibaren çok kısa sürede büyük gelişim sağlanan ve günümüzde dijital ortamın vazgeçilmezi olan bu iki iletişim mecrasının otizmlı çocukların davranışlarının ölçülmesinde ve gelişimlerinde önemli payları bulunduğu açıktır. Özellikle modern tablet ve telefonlar birçok çocuk için oyuncakların yerini almıştır. Bu, çocuk gelişiminde yaşanan önemli bir değişimdir. Sadece normal çocukların değil otizmlı çocukların da tablet ve telefona ilgileri artık kolaylıkla saptanabilmektedir. Hatta birçok özel eğitim uygulama merkezinde eğitimler, Milli Eğitim Bakanlığı'nın sağladığı "akıllı tahta" veya "etkileşimli tahta" olarak da adlandırılan dijital ekranlı dev tabletler aracılığı ile verilmektedir (fatihprojesi.meb.gov.tr, ?). Hayatlarının hemen her anında televizyon ile karşılaşan otizmlı çocukların, televizyondan gördüklerini yeni medyanın en önemli organlarını oluşturan tablet ve akıllı telefonlara nasıl uyarladıkları, etkilenimlerini dijital ortama nasıl aktardıkları, dijital ortam kullanımlarının televizyon izleme alışkanlıklarından ne derece etkilendiği gibi hususlar bu çalışmanın ana konusudur. Bu çalışmada otizmlı çocukların televizyon izleme davranışları ile yeni medya kullanımları arasındaki ilintinin tespiti için bir alan çalışması yöntemi uygulanmamış olup konuyla ilgili diğer akademik çalışmaların sonuçları incelenerek bir yorum elde edilmeye çalışılmıştır.

Otizm, Televizyon Ve Yeni Medya

Otizm Spektrum Bozukluğu

Otizm Spektrum Bozukluğu (OSB) veya kısa adıyla otizm, günümüzde artan bir oranla dünyada yaygın olarak görülen bir tür gelişim bozukluğudur. Zeka geriliği, Down Sendromu gibi rahatsızlıklarla karıştırılması bozukluğun yanlış algılanmasına neden olacaktır. Otizm doğrudan zekayı önleyici bir durum oluşturmaz. Otizmlı bireyler üzerinde çeşitli gözlemler ve araştırmalar gerçekleştirilmiş, fikir verici bazı verilere ulaşılmıştır. Örneğin Quinn, otizmlı kimi bireylerin kendilerinden beklenmeyecek kadar yüksek düzeyde fonksiyonları yerine getirebildiklerini belirtmiştir (2016: 6). Gerçekten de helikopterle yaptığı Roma gezisinin ardından panoramik kağıda şehrin neredeyse aynısını yansıtarak çizen Stephen Wiltshire veya henüz 55 yaşında 12.000 kitabı ezberleyebilmiş "Yağmur Adam" lakaplı Kim Peek gibi örnekler otizm spektrum bozukluğu görülen bireyler arasında hiç de az sayılmayacak oranlarda görülebilmektedir (www.ensonhaber.com, 2014; www.rehabilitasyon.com, 2008).

Leo Kanner, otizmlı çocukları gecikmiş dil gelişimleri olan, iyi bir belleğe sahip, kendiliğinden başlattığı davranışları oldukça sınırlı, stereotip hareketlere sahip, iletişim kurmada zorluk çeken, cansız nesne veya resimleri tercih eden çocuklar olarak betimlemiştir (Darıca, Abidoğlu ve Gümüştü, 2011: 17). Austin ve Sciarra'ya göre de otizmlı çocuklar göz göze bakışmayı ve sözlü iletişimi başarıyla gerçekleştiremeyen, normal konuşma yerine atipik, sıradışı sesler çıkartan,

ilgi çekme gayreti bulunmayan, taklit becerileri ve örnek alma davranışları olmayan, sosyal becerileri ve oyun becerileri bulunmayan, kural sadakati düşük, ifadesel yetersizlikleri bulunan çocuklardır (2015: 268-270).

Otizm Spektrum Bozukluğu, Amerikan Psikiyatri Birliği'nin yayınladığı DSM-5 rahatsızlık tanılama kılavuzunda temel bozukluk sınıfında incelenmektedir. Buna göre Asperger Sendromu, Çocukluk Dezintegratif Bozukluğu gibi diğer gelişimsel bozukluklar da otizm açılımı kapsamında sınıflandırılarak bu çatı altında incelenmektedir (Amerikan Psikiyatri Birliği, 2014: 25-27). Dünya Sağlık Örgütü de "Hastalıkların ve Sağlıkla İlgili Sorunların Uluslararası İstatistiksel Sınıflaması" olarak bilinen ICD-10'da otizmi "Yaygın Gelişimsel Bozukluklar" çatısı altında Çocukluk Otizmi, Atipik Otizm, Rett Sendromu, Çocukluk Disentegratif Bozukluğu, Mental Gerilik ve Basmakalıp Hareketlerle Birlikte Hiperaktif Bozukluk ve Asperger Bozukluğu ile birlikte incelemektedir (WHO, www.who.int).

Otizm, henüz kesin bir tedavisi bulunamayan bir rahatsızlıktır. Çeşitli tedavi çalışmaları olduysa da sebebinin ne olduğunun dahi kesin olarak bulunamaması nedeniyle tedavisinin de net olarak bulunduğu söylenemez. McCandless, otizmde bir tedaviyle tüm hastalara çözüm sağlanamayacağını savunarak periyodik yaklaşımlar sergilenmesinin faydalı olacağını belirtmiştir. Buna göre;

- Doğuştan mı yoksa normal bir periyodun ardından mı geriledikleri,
- Davranışsal ve bilişsel olarak düşük mü orta mı yüksek mi fonksiyon gösterdikleri,
- Laboratuvar testleri sonucu ortaya çıkan biyokimyasal profillerinin semptomlarla ilişkili olup olmadığı,
- Ailesel otoimmün bozukluklar - alerjik vb. – öyküsünün ne olduğu,
- Çocuğun kişisel davranışsal ve tıbbi öyküsünün nasıl olduğu gibi detaylara öncelik verilmelidir (2007: 22, 23).

Otizm kendi başına görülebileceği gibi diğer zihinsel engellerle beraber de görülebilir. Ancak otizm tek başına bir zihinsel engel belirtisi oluşturmaz. Otistik bireylerde gelişim dengesiz olarak sağlanır. İnsanlarla iletişim ve ilişkilerde yetersizliğe sık rastlanırken, kimi alanlarda da olağanüstü beceriklilik görülebilmektedir (Güneş, 2005: 20). Otizm yalnızca bünyesinde görülen kişiyi değil, onunla birlikte bağımlı olduğu, yaşamak için muhtaç olduğu kişinin de hayatını etkileyen, sosyal, kültürel yaşam tarzında değişikliklere yol açan nörolojik, psikolojik bir etmendir.

Türkiye'de otizimli çocuklar; bir öğrenci için eğitim ortamında izlenecek bir veya daha fazla düzenlemenin plânlandığı yazılı belge olan "Bireyselleştirilmiş Eğitim Programı (BEP)"ndan yararlanırlar (Fiscuss ve Mandell'den akt. Çolak, 2019: 30). BEP'in uygulanması okul/kurum müdürü veya müdürün görevlendirdiği müdür yardımcısının başkanlığında; gezerek özel eğitim görevi yapan öğretmen (varsa), rehber öğretmen, eğitim programı hazırlamakla yükümlü öğretmen, sınıf öğretmeni, dersi okutan ilgili alan öğretmenleri, öğrenci velisi ve katılabilecek düzeyde ise öğrenciden oluşturulan birim sayesinde sağlanır (Sur Rehberlik ve Araştırma Merkezi, 2017: 16).

Yine destek eğitim hizmetleri ve özel eğitimde devamlılığın sağlanması için Engelli İçin Sağlık Kurulu Raporu ile bağlı bulunan ilçenin rehberlik ve araştırma merkezlerine başvurularak RAM Destek Eğitim Raporu ile velinin istediği biçimde özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerine kayıt yaptırılmaktadır. Sağlık Kurulu Raporları ile engelliliğin ölçümü sağlanmakta %20'yi aşan

tutarlar için çeşitli hak ve indirimlerden yararlanma imkânı elde edilebilmektedir (Sur Rehberlik ve Araştırma Merkezi, 2017: 37). Bireysel Gelişim Raporu ve diğer raporların sonuçları ile de eğitim seviyesi, başarısı ve uyumu takip edilir (www.okul.com.tr, 2016).

Görüldüğü üzere gelişimleri çeşitli raporlarla takip edilen, çeşitli alanlarda da üstün özellikleri keşfedilen otizimli çocuklar hakkında araştırmaların yoğunlaşması gerekmektedir. Otizimli bireylerin insanlarla etkileşimi zayıf gözükmemektedir ancak çeşitli araştırmaların ve çalışmamızda betimlendiği şekliyle çeşitli örneklerin gösterdiği üzere otizimli bireyler kimi konularda normal insanlardan çok daha başarılı olabilmektedir. Taklit yetenekleri, hafızaları ve öğrenme becerileri kuvvetli olabilmektedir. Gelişim raporları daha iyi düzenlenerek ve sonuçları daha iyi takip edilerek bireysel gelişimleri hızlandırılabilir ve meslekî eğilimleri keşfedilerek iş alanına yönlendirilmeleri sağlanabilir.

Televizyonun Araştırma Çerçevesindeki Yeri

Televizyon kavramı, Latince “uzağı görmek” anlamına gelen bir sözcükten türetilmiştir. McLuhan’ın kuramlarına benzer bir şekilde insanın görme yetisinin ulaştığı en ileri aşama olarak tanımlanabilir (Mutlu, 2008: 21). Günümüzde hemen her evde kolaylıkla bulunabilen televizyon, kolay bulunabilirliğinin yanı sıra kullanımı da kolay olduğu için en çok tercih edilen kitle iletişim araçlarından birisidir. May, Nipkow, Jenkins, Baird, Zworykin, Farnsworth gibi tarihe geçen isimlerin tarihe geçen buluşları sayesinde geliştirilerek bugünkü eşsiz konumuna ulaşmayı başarmıştır (Aziz, 2006: 26-29).

Televizyonların gelişimiyle beraber televizyon kanalları oluşmaya başlamış ve televizyonculuk literatürü doğmuştur. Bu aşamaları takiben ticarî amaçlarla tecimsel yayınlar başlamış, yanı sıra ticari hedef gözetmeyen, gelirin bir kısmını devletten sağlayan kamusal televizyonlar da ortaya çıkmıştır. Yayınların evlere ulaştırılması için kablo hatları döşenmesini gerektiren “Kablolu Tv”ler ortaya çıkmış, takiben uydu ve dijitalleşmenin sağladığı avantajlarla günümüzde “Sayısal Yayıncılık” devreye girmiştir. İnternetin gelişmesiyle beraber televizyon artık hemen her evden, bilgisayardan, cep telefonlarından ve tabletlerden dahi ulaşılır bir konuma yükselmiştir (Tekinalp, 2003: 131-141).

“Tarihte imgelerin ve mesajların en yaygınca paylaşıldığı kaynak televizyon olmuştur. Televizyon, çocuklarımızın içine doğduğu ve hepimizin hayatını yaşadığı ortak sembolik çevrenin aktığı anaakımdır” (Gerbner, 2014: 281). İşlevsel olarak televizyonun haber verme, aydınlatma, eğitme, kültürleştirme, eğlendirme, tanıtım, inandırma ve harekete geçirme gibi işlevleri bulunmaktadır (Aziz, 2006: 69-74).

McDonald, televizyonun, özellikle de televizyon haberlerinin; insanlara diğerleriyle konuşulacak konular sağladığı, mevcut olay ve konuları takip etmeyi sağladığı, dünyada neler olup bittiğinin anlaşılmasını sağladığı, diğer insanlarla anlaşmazlıklarda başvurulacak bilgilere ulaşmayı sağladığı, başka insanların ne yaptıkları hakkında bilgi sahibi olmayı sağladığını ve bu nedenlerle bireyler arası iletişim ve etkileşim için çok önemli bir işleve sahip olduğunu savunur (1990: 17). Williams’a göre radyo ve televizyonun gücünü ve özellikle çocuklar üzerindeki çekiciliğini fark eden insanlar, diğer etmenleri ve iletişim tarihini görmezden gelerek televizyonun üçüncü ebeveyn olduğunu öfkeyle söylerler. Yayıncılığın özel bir eğitim gerektirmediği ve çevrede herhangi bir insanı nasıl dinliyor ve izliyorsak televizyonu da öyle izleyip dinleyebildiğimizi belirten Williams, radyo ve televizyonun yaygın çekiciliğinin bu aracısız erişim duygusundan kaynaklandığını belirtmektedir (2003: 109).

Görüldüğü üzere televizyon, erişimi ve kullanımı en kolay kitle iletişim araçlarından biri olmasına rağmen aynı zamanda etkinliği de en üst düzeydedir. Televizyon üzerine neredeyse sayısız araştırma yayınlanmış ve halen hemen her gün yayınlanmaya devam etmektedir. Böylesine etkili bir aracın toplumsal konularda rol oynamaması düşünülemez. Otizm Spektrum Bozukluğu için de televizyondan nasıl faydalanılabileceği konusunda yöntemleri keşfetmek bilimsel açıdan yararlı olacaktır.

Yeni Medya ve Sanal Uzay

Yeni Medya kavramı, bilgisayar ve internet teknolojilerinin gelişimi ve yayılması sonucu geleneksel ve tek yönlü enformasyon akışını sağlayan kitle iletişim araçlarının yerine modern ve çoğunlukla çift yönlü enformasyon akışını sağlayan yeni kitle iletişim araçlarını tanımlamak için kullanılan bir tabirdir. Yeni medya ile bireylerin günlük yaşamına dahil olan en önemli kavramlar “geri bildirim” ve “sanal/siber uzay” olmuştur.

“İnternet, iki veya daha çok sayıda bilgisayarın birbiriyle bağlantısı anlamına gelen bilgisayar ağlarının aralarında tekrar bağlantı kurmalarıyla oluşan ve bu şekilde gittikçe büyüyüp gelişen, dünya çapında yaygın bilgisayar ağlarına dayalı bir iletişim sistemidir” (İçel ve Ünver, 2012: 429). İnternetin gelişimiyle beraber sınırlandırılması ve takibi neredeyse mümkün olmayan bir sanal ağ uzayı, siber uzay meydana gelmiştir. Bu sayede örneğin mimarlar tasarımlarını elektronik ortamda yapabilmekte, havacılık eğitimleri simülatörler aracılığıyla sanal ortamda gerçekleştirilebilmektedir. Devlet yönetimleri, çevrimiçi sistemler aracılığıyla vatandaşlara ulaşabilmekte; siyasi partiler web siteleri ve sosyal medya aracılığıyla seçmene seslenebilmekte; müzik, oyun, kitap, dergi gibi içerikler de elektronik ortamda üretilebilmekte ve kullanıcılar tarafından edinilebilmektedir. İçerikler; gerekli izin veya bağlantılar sağlandığında ulaşılabilen yazılı, sesli, görüntülü ya da bunların kombinasyonlarını içeren, dijitalliğe haiz her türlü öğeden oluşmaktadır. Kullanıcılar belli bir yöntemle içeriklere ulaşabildiği gibi sadece içeriğe maruz kalmayıp aynı zamanda belli yöntemlerle de içeriğe, içerik üreticiye ve diğer kullanıcılara anlık olarak ulaşabilmekte, geri bildirim sağlayabilmektedir. Kurumlar, internet sayesinde elektronik ortamda iş görmeye başlamış, e-ticaret, e-business gibi faaliyetlerden yararlanmaya başlamışlardır (Tutar ve Yılmaz, 2003: 165).

Yeni medyanın bireyler açısından en etkin kullanıldığı mecralar, tabletler ve akıllı telefonlar olarak göze çarpmaktadır. Günümüzde ortalama gelişmişlik düzeyine sahip herhangi bir ülkede herhangi bir insan kolaylıkla bu iki mecraya sahip olabilmektedir. Akıllı telefonlar, dokunmatik özelliklerinin gelişmesi ile beraber şekil ve içerik olarak tabletlere yaklaşmışlardır. Dijital senkronizasyon, tablet ve akıllı telefonların birbiri yerine kullanılabilmesini kolaylaştırmıştır. İnsanlar tablet ve akıllı telefon ayırımını artık sadece boyutsal açıdan ihtiyaçlarına göre yapmaktadırlar.

Otizmliler Çocuğunun Televizyon ve Yeni Medya Kullanımları

Otizmliler üzerine gerçekleştirilen araştırmalar, otizmlilerin çeşitli uyaranlara ilgi duyduklarını, kendilerini bu yönde geliştirebildiklerini ortaya çıkarmıştır. Otizmliler bir çocuk normal yaşantısında uyumsuzluklar yaşayabilmektedir. Annesine, babasına, kardeşlerine farkında olmadan zarar verebilmektedir. Önemli kağıtları yırtıp atabilmekte, bir tencere yemeği çöpe atabilmektedir. Okulda arkadaşlarına vurup hastanelik edebilmektedir. Cam, çerçeve, porselen gibi değerli veya önemli eşyaları devirmekten zevk alabilmektedir. Perdeleri çekiştirip, ayna ve tabloları ittirip düşürebilmekte, parçalanmalarına sebep olabilmektedir. Toplu alanlarda,

hastanelerde, bekleme salonlarında bağırabilmekte, başkalarına vurabilmektedir. Herhangi bir yerde masayı, sehpayı, sandalyeyi devirebilmektedir. Mağazada cansız mankeni parmağıyla ittirip düşürebilmektedir. Hep aynı kelimeyi veya sesi mırıldanarak yanı başındakilerin sabrını zorlayabilmektedir.

Bir otizimli çocuk tüm bu olumsuzluklara imzasını atabilirken aynı zamanda sevindiğinde kanat çırpır gibi elini kolunu sallayan da kendisidir. Müzikli ortamda sağa sola sallanarak ahenge uyan da kendisidir. Sakinleştiğinde masumca gülebilen de kendisidir. Bir nesnenin hiç bilinmeyen yönlerini keşfeden de kendisidir. Gördüklerini birebir kağıda çizebilen de kendisidir. Notalara uyabilen, vurgulamayı zamanında yapan, müzik kulağı çok gelişmiş olan kişi de bazen bu otizimli çocuğun ta kendisidir. Öğretildiğinde şarkı söyleyebilen de kendisidir. Yüzme yarışmalarını kazanan da, madalya alanlar da otizimli bireyler olabilmektedir.

Otizimli çocukların olumlu ve olumsuz özellikleri arasında örneklerden görüldüğü üzere büyük bir fark bulunmaktadır. Bu farkı en aza veya uygun standartlara indirgeyebilmek için en önemli yöntemlerden birisi de eğitimidir. Otizimli çocukların hayata hazırlanmaları sürecinde pek çok eğitim kurumu, halk eğitim merkezleri, iş ve uygulama okulları açılrsa da yeterli olmadığı görülmektedir. Otizimli çocukların eğitimlerinde yeterli olunamamasının bir nedeni teknolojinin, dijital imkânların yeterince kullanılamaması olarak göze çarpmaktadır. Milli Eğitim Bakanlığı "Fırsatları Artırma ve Teknolojiyi İyileştirme Hareketi" adıyla kısaca "Fatih Projesi" olarak bilinen akıllı, etkileşimli tahta uygulamasını 2010 yılında yürürlüğe koymuştur (www.ntv.com.tr, 2010). Özel Eğitim ve Uygulama Merkezlerinde de aynı uygulama halen devam etmektedir.

Otizimli çocukların televizyon izleme alışkanlıkları üzerine gerçekleştirilen bir çalışmada (Çelik, 2019), ebeveynlerin, otizimli çocuklarının televizyon ve diğer kitle iletişim araçlarına yönelik ilgilerine dair gözlemleri derinlemesine mülakat yöntemiyle kendilerine sorulmuştur. Bir ebeveyn, çocuğunun televizyonda yer alan hemen hemen tüm çizgi film kanallarını izleyebildiğini belirtmiş, internette de özellikle tablet ve akıllı telefonlara erişim sağladığında çocuğun müzikli çizgi film içeriklerini "Youtube" gibi çevrimiçi video platformları üzerinden çok hızlı bir şekilde açıp izleyebildiğini belirtmiştir. Çocuk, Bir başka ebeveyn de çocuklarının oyuncaklarla oynamayı dahi tercih etmediğini, tablet ve televizyonla ilgilendiğini, "Youtube" ve benzeri dijital içerik ortamlarını takip ettiğini dile getirmiştir. Üzerinde çalışma yapılan 12 otizimli çocuk üzerinden genelleme yapıldığında şu çıkarımlara ulaşılmaktadır:

- Çocuklar televizyondaki her içeriğe ilgi duymamaktadır. Beklentileri dahilinde olup da karşılığını bulamadıkları içerikleri internet ortamı aracılığıyla özellikle tablet ve akıllı telefonlar sayesinde "Youtube" veya benzeri programlar aracılığıyla takip etmektedirler.
- Çocuklar televizyonda ilgilerini çeken bir içerik bulduklarında kolaylıkla televizyona odaklanabilmektedirler. Özellikle müzik ve animasyonlu, canlı renklere sahip içerikler ile dijital sesler otizimli çocukların ilgilerini kolaylıkla çekebilmektedir.
- Otizimli çocuklar, yaşları geliştikçe ilgi alanlarına yönelik daha detaylı bir anlama, ulaşma çabasına girmektedirler. Örneğin çalışmaya alınan otizimli bir çocuk, ilk kez televizyonda gördüğü bir ünlüyü, ardından dijital ortamda araştırmış, etkinlik programları, menajeri, özel hayatına kadar bilgilere ulaşmıştır. Öğrenci için televizyon, ilgi alanı ve davranışlarını belirleyici bir sonuç doğurmuştur. İnternet ise arayışını gerçekleştirme imkânı bulduğu bir mecra olmuştur. Kimi çocuklar, bir sanatçının görüntüsünün ekrana gelmesiyle beraber onu isim ve soyismiyle söyleyebilmektedir. Bu aynı zamanda hatırlama, hafızaya kaydetme işlemi gerçekleştirdiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

- Ekranda tablet ve akıllı telefon gibi içerikleri gören otizmliler çocuklar, yayını ilgiyle izleyebilmiş, ilgili elektronik cihazların isimlerini söyleyebilmişlerdir. Elektronik cihazlara ilgilerini sağlayan önemli bir etmen de muhtemelen dijital ortamların sahip olduğu canlı renkler ve parlak ışıktır.
- Çocuklar, çalışma sırasında televizyonda gördükleri ve birinci şahıs görüş açısı ile yansıtılan hareketli eğlence parkı aracı görüntüsüne yoğun ilgi duymuşlardır. Bu, heyecan duygusunun otizmliler çocuklarda yerleşebileceğini göstermektedir. Heyecan duygusunu edinen otizmliler bir çocuk, yeni davranış kalıpları edinmeye de açık olacaktır. Buna göre aynı içeriklerin dijital ortama yansıtılması, doğal olarak ya da bilgisayar ortamında bu tür aksiyonların verilmesi yolu ile otizmliler çocuklara birinci şahıs edinimlerinin kazandırılması sağlanabilir. Bir duygu durumunun farkına varan otizmliler çocuk için diğer duygu durumlarını öğrenmek, jest ve mimikleri edinmek fazla zor olmayacaktır. Her yerde bulunmayan eğlence araçlarının dijital yolla aktarımı, otizmliler çocuklarda yüksekliğin farkına varma, yön değiştirme, yokuş çıkma, inişe geçme, hızlanma, yavaşlama gibi olguların zihinsel ve bedensel fark edilebilirliğini arttıracaktır.
- Otizmliler çocuklar, gerek karaoke gerekse de notaların tuşlardaki karşılığını belli bir akışla gösteren klâsik müzik içeriğine ilgi göstermişlerdir. Her iki içerik de internet aracılığıyla elde edilerek televizyon üzerinden gösterilmiştir. Bu da dijital ortamdaki içeriklerin televizyon üzerinden sunumunda otizmliler çocukların da eşlik ettikleri, takip ettikleri görülmüştür. İnternet ortamında hazırlanan katılımcı bir içerik televizyon ortamında yoğun bir ilgi görmüştür. Bu durumda bu içerikler televizyonda standart hale getirilse, hatta daha da geliştirilse otizmliler çocuklar televizyon üzerinden gördükleri bu içeriğe tekrar internette ilgi duyacaklardır. Tablet ve akıllı telefonlar aracılığıyla bu deneyimin daha da geliştirilerek otizmliler çocuklara sunulması onların bilgi seviyelerinde inanılması güç artışlara sebep olabilecektir. Öyle ki otizmliler çocukların müziğe ilgi duydukları zaten çok farklı çalışmalarla da kanıtlanmıştır. Buna örnek olarak verilebilecek çalışmalardan birisi Önal'ın otizmliler çocukların müziğe yatkınlıkları ve duyarlılıklarını uygulamalı olarak incelediği "Otistik Çocuklarda Müzik Eğitimi" (2010) isimli çalışmadır. Bu çalışmada Kırıkkale'de bulunan, 8-15 yaş aralığında otizmliler iki çocukla on hafta süren oturumlar gerçekleştirilmiştir. Her oturumda çocukların şarkı sözleri, şarkı ezgisi, ritm tutma durumları gibi değişkenler incelenmiş ve oturumlar ilerledikçe başlangıca göre daha istekli ve başarılı oldukları gözlenmiştir. Araştırmacı müzik eğitiminin fark edilebilir derecede otizmliler çocuklara katkı sağladığı çıkarımından bahisle sonraki akademik çalışmalar için müziğin kullanımını mutlaka önerdiğini belirtmiştir. Aynı zamanda araştırmacı müzik ve otizm ilişkisine dair yaptığı yerli yabancı tüm taramalarda olumlu sonuçlara vardığını, müziğin mutlak pozitif katkısı olduğunu dile getirmiştir. Benzer bir çalışmayı gerçekleştiren Gökmen de "Otizm Tanısı Almış Bir Çocuğun Müziğe ve Müzik Çalışmalarına Verdiği Tepkilerin Betimlenmesi" (2010) isimli çalışmasında 6 yaşında otizmliler bir çocukla 30 seansta çeşitli müzik aletleri ve müziklerle çalışmıştır. Araştırmacı 30 seansın bir kısmında gözlemciler de yer vermiş ve gözlemcilerin de onayı ile çocuğun çalışmalara giderek daha istekli katılmaya başladığı ve kendini geliştirme konusunda gözle görülür olumlu değişiklikler gördüklerini belirtmiştir. Buna göre müzik, diğer alternatif yöntemlere göre öğrenme, eğlenme ve kültürlenme edimlerinde pozitif sonuçlar alınmasını sağlayan bir etmen konumundadır. Tarihsel olarak da müziğin kullanımı oldukça yaygındır. Osmanlı'da ve diğer coğrafyalardaki toplumlarda müzik klasikleri, türküler, derlemeler oluşturulmuştur. Günümüze doğru ise dijital müzikler yaygınlaşmıştır. Artık otizmliler herhangi bir çocuk dahi telefon ve tabletenen hızlıca yayınlara ulaşabilmekte, müziğini dinleyebilmektedir.

Örneklerden görüldüğü üzere çocuklar müziğin sadece icra edilmesine veya icra edene değil aynı zamanda müzik aletinin kendisine de ilgi göstermektedirler. Buna göre eğitim kurumlarında müzik temelli bir yapılandırma, hatta diğer derslerin müzikle etkileşimini sağlayarak bir yapılandırma mümkün ve gereklidir. Matematik, dil eğitimi gibi tüm derslerde müzikle etkinlik sağlanabilir. Otizmli çocukların müziğe ilgisini kullanarak kavramlara aşına olmaları sağlanabilir.

Örneklerden görüleceği üzere otizmli çocuklar, televizyon ve yeni medya mecralarına ilgi duymaktadırlar. Bu durumda çocuklara televizyon veya tableten birini seçmeleri için kısıtlama yapmak yerine her iki mecraı da birbirini tamamlayıcı bir şekilde kullanmalarını sağlamak üzerine çözümler aranmalıdır. Birçok hastalığın yanı sıra otizmde de dijital ortamlar, çözüm ortağı konumunu almaktadır. Otizmli çocuklara televizyonu veya yeni medyayı yasaklamak yerine bir terapi ve belki ileride bir tedavi yöntemi olarak televizyon, tablet ve akıllı telefonları kullanmaları özendirilebilir. Kimi örneklerin gösterdiği üzere bir çocuk televizyonda gördüğü içeriği hızlı biçimde tableten de ilgili programı açıp buluyorsa bu onun saklama, yerine koyma, hatırlama, bulma, araştırma, ortaya çıkarma, benzetme, tekrar etme, özen gösterme gibi davranışlar geliştirdiğinin de göstergesidir. Bir çocuk müzikli içerikte eşlik ediyorsa aynı içerikleri dijital ortamda görmekten daha da mutlu olacaktır. Televizyon, tablet ve akıllı telefonlar, geleceğin vazgeçilmez öğeleridir. Çeşitli korkular, çekinceler oluşması muhtemeldir. Etik tartışmalar ve yeni medyada içeriğin kolay kolay kontrol edilememesi, arzu edilmeyen içeriklerle karşılaşma ihtimali elbette olumlu gözükmemektedir. Ancak kaçınmanın artık neredeyse imkânsız bir hale geldiği yeni medya ve televizyonu bir mücadele ortamına çekmektense; kötü ve zayıf yanları düzeltildiğinde ne kadar verimli olabilecekleri göz önünde bulundurularak en etkin nasıl yararlanılabileceği yönünde çalışmalar gerçekleştirilmeye daha faydalı ve yerinde olacaktır.

Milli Eğitim Bakanlığı ve Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı gibi kurumlar televizyon ile entegre dijital sistemlerin eğitim ve öğretim kurumlarında yaygınlaşmasını sağlayabilirler. Otizm, tıp, televizyon, yeni medya ve eğitim alanında yetkili ve uzmanların içerik düzenlemesine ortak karar verebilecekleri kurullar oluşturulabilir ve böyle bir girişimin güvencesiyle otizmliler için kaliteli, eğitici, öğretici, eğlendirici ve kültürlenmeyi sağlayıcı içeriklerin üretilmesi sağlanabilir. Bu da sözü edilen güvensiz, zararlı içeriklerin otizmli çocuklara ulaşmasını engelleyecektir. Çeşitli televizyon ve mobil uygulamaları aracılığıyla otizmli çocuklara hitap eden içeriklerin hangi kanallarda, hangi sitelerde yer aldığı bilgileri verilebilir. Uygun içeriklere ulaşmaları için özel kanallar oluşturulabilir. Uzmanların bir araya gelerek bu konularda belli bir görüş birliğine varmaları ve hatta karar verici olmaları bu konuda daha güçlü adımlar atılmasını sağlayacaktır.

Otizmli çocuklara televizyonu veya interneti yasaklamak verimli bir çözüm olmayacaktır. Zira Avustralya Monash Üniversitesi Gelişimsel Psikiyatri Proje Merkezi tarafından yayınlanan bir çalışmada, iki yaşından küçük çocukların hiç televizyon izlememesi ve daha büyük çocukların da günde 1 ile 2 saat arasında sınırlandırılmasının önerildiği ancak yapılan araştırmalar neticesinde çocukların televizyon, video veya DVD ile önerilenden kat ve kat fazla ilgilendiği ve vazgeçemedikleri belirtilmiştir (Brereton, www.monash.edu, 2008). Otizmli çocukların bu konuda daha ısrarcı olmaları düşünüldüğünde onlara bu ortamları yasaklamak onların daha da ısrarcı olmalarına neden olacaktır. Benzer şekilde internet de ne kadar yasaklanırsa o kadar fazla kullanılmaya çalışılacaktır. Bunun yerine televizyon ile entegre biçimde prosedürler oluşturulursa ve çeşitli uygulama kanalları oluşturulup otizmli çocuklar buraya yönlendirilirse fazlasıyla olumlu sonuçlar elde edilecektir.

Sonuç

Otizm her ne kadar sınırları tam olarak konulamayan, teşhisi tam olarak yapılamayan, tedavisi de tam olarak gerçekleştirilemeyen bir bozukluk olsa da çeşitli araştırmalar sonucu otizmlili bireylerde görülen kimi ortak noktalar, ileriki araştırmalarda önemli verilerin elde edilmesini sağlamıştır. Her insan gibi otizmlili bireylerde de gelişim çocukluktan başlar. Leo Kanner dahil olmak üzere birçok araştırmacı problemin özüne odaklanmak gerekliliği nedeniyle otizmi, gelişimin başladığı yaş olan çocukluk dönemi itibarıyla değerlendirirler. Otizmlili çocuklar da her çocuk gibi dijital içeriklere ilgi duymaktadırlar. Televizyon, tablet ve akıllı telefonlar onlar için büyük bir eğlence aracı olabilmektedir. Araştırmaların gösterdiği üzere otizmlili çocukların çeşitli televizyon izleme alışkanlıklarına sahip oldukları görülmüştür. Televizyonda gördükleri içerikleri tablet ve akıllı telefonları aracılığıyla arayıp bulabilmektedirler. Bu durum, otizmlili çocukların hafızaya kaydetme, hatırlama, arama, tarama, ortaya çıkarma, öğrenme, eğlenme, kültürlenme davranışlarını gerçekleştirebildiklerini kanıtlamaktadır. Sevdikleri ünlüleri, ilgi duydukları içerikleri televizyondan öğrenen çocuklar bu isim ve içerikleri dijital ortamda aratarak ulaşabilmektedirler.

Milli Eğitim Bakanlığı başta olmak üzere çeşitli kurumlar, eğitimde dijitalleşmeye önem vererek, hem televizyon, hem yeni medya ortamı hem de akıllı tahta işlevini gören uygulamaları ve benzerlerini kullanmaya ve yaygınlaştırmaya başlamışlardır. Bu durum, gelecekte dijitalleşmeden kaçınmanın mümkün olmadığını, bunun yerine dijitalleşmeden ne kadar etkin faydalanılabiliirse o kadar verimli sonuçlar alınabileceğini göstermesi bakımından önemli bir örnektir.

Televizyon, otizmlili çocuklar için yeni ilgi alanları sunan bir mecra iken, dijital ortam ve özellikle tablet, akıllı telefon ve bilgisayarlar ise daha çok ilgi alanlarını araştırmalarını ve yeniden tecrübe edinmelerini sağlayan ortamlar olmuştur. Buradan yola çıkarak kullanım zorluğu oluşturmayan araçların otizmlili çocuklarda geri dönüşüm sağlayıcı biçimde eğitici ve eğlendirici yansımalar oluşturduğunu söylemek mümkündür. Televizyon, basit bir açma kapama düğmesiyle neredeyse sınırsız enformasyonu bireylere sunmaktadır. Bireyler bu enformasyondan ilgi duyduklarını hafızalarına kaydetmekte, ardından tabletleri aracılığıyla yine hızlı ve kolay bir şekilde aratmaktadırlar. Tabletler ve akıllı telefonların kullanımı da günümüzde televizyon kadar kolay olduğu için, bu araçlar merak duyulan enformasyonu araştırabilmek için uygun ortamı oluştururlar. Böylelikle yeni medya, televizyonu destekleyici bir ortam halini alır.

KaynakLAR

Amerikan Psikiyatri Birliği. (2014). Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Elkitabı, Beşinci Baskı (DSM-V), (Çev. E. Köroğlu). Tanı Ölçütleri El Kitabı. Washington DC: Amerikan Psikiyatri Birliği, 25-27

Austin, V., Sciarra, D. (2015). Çocuk ve Ergenlerde Davranış Bozuklukları (Çev. M. Özkes). Ankara: Nobel Kitabevi. (Eserin orijinali 2010 yılında yayımlandı), 268-270.

Aziz, A. (2006). Televizyon ve Radyo Yayıncılığı (Giriş). (5. Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi, 26-29, 69-74.

Çelik, A. (2019). *Otizmlili Çocukların Televizyon İzleme Alışkanlıkları ve Bir Model Önerisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Çolak, A. (2019). "Özel Eğitim Alanı, Kaynaştırma, Bütünleştirme/Kapsayıcı Eğitim, Bireyselleştirilmiş Eğitim Programı (BEP)", Y. Ergenekon (Editör). *Kaynaştırmada Başarı İçin Birlikte Yürüyelim: Yardımcı Destek Personel Eğitimi El Kitabı*. (1. Baskı). Ankara. Ayrıntı Basımevi, 30.

Darıca, N., Abidoğlu, Ü., Gümüştü, Ş. (2011). Otizm ve Otistik Çocuklar. (5. Baskı). Ankara: Özgür Yayınları, 17.

Gerbner, G. (2014). Medyaya Karşı. (1. Baskı). (Çev. G. Ayas, V. Batmaz, İ. Kovacı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 281.

Gökmen, U. (2010). Otizm Tanısı Almış Bir Çocuğun Müziğe ve Müzik Çalışmalarına Verdiği Tepkilerin Betimlenmesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Güneş, A. (2005). Otizm ve Otistik Çocukların Eğitimi. (1. Baskı). İzmir: İlyas Yayınevi, 20.

İçel, K. ve Ünver, Y. (2012). Kitle İletişim Hukuku (9. Baskı). İstanbul: Beta Yayınevi, 429.

McCandless, J. (2007). Otizmi Şimdi Yen: Açlık Çeken Beyinler. (Çev. Y. Şallı). İstanbul: Prestij Yayınları. (Eserin orijinali 2007 yılında yayımlandı). 22, 23.

McDonald, D. (1990). Media orientation and television news viewing. Journalism & Mass Communication Quarterly, 67(1), 17.

Mutlu, E. (2008). Televizyonu Anlamak. (1. Baskı). Ankara: Ayraç Kitabevi, 21.

Önal, O. (2010). Otistik Çocuklarda Müzik Eğitimi, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

Quinn, C. (2016). 100 Soruda Otizm: Aileler ve Uzmanlar İçin El Kitabı. (Çev. Editörü Ümit Şahbaz). Ankara: Anı Yayıncılık, 6.

Sur Rehberlik ve Araştırma Merkezi. (2017). Tüm Yönleriyle Engelli Hakları. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Basımevi, 16, 37.

Tekinalp, Ş. (2003). Camera Obscura'dan Synopticon'a: Radyo ve Televizyon. (1. Baskı). İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 131-141.

Tutar, H., Yılmaz, K. (2003). Genel İletişim (3. Baskı). Ankara: Nobel Basımevi, 165.

Williams, R. (2003). Televizyon, teknoloji ve kültürel biçim. (Çev. A. Türkbağ). Ankara: Dost Kitabevi. (Eserin orijinali 1990 yılında yayımlandı). 109.

İnternet Kaynakları

Brereton, A. Television and Autism. To Watch or Not To Watch? (2008). <http://www.med.monash.edu.au/assets/docs/scs/psychiatry/autism-television.pdf> Erişim tarihi: 02.04.2019

Fatih Projesi <http://fatihprojesi.meb.gov.tr/about.html> Erişim tarihi: 20.04.2019

Fatih Projesi İçin İmzalar Atıldı. (2010). https://www.ntv.com.tr/egitim/fatih-projesi-icin-imzalar-atildi,xPB6zdGjcUWUXL2_j7AjBQ?_ref=infinite Erişim tarihi: 21.04.2019

<http://www.ensonhaber.com/dahi-bellek-stephen-wiltshire-istanbulu-cizdi-2014-09-28.html> Erişim tarihi: 07.04.2018

https://www.rehabilitasyon.com/makale/Zeki_Otistikler_Sava-2_D34rDm_62 Erişim tarihi: 07.04.2018

Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği (2012). <https://orgm.meb.gov.tr/>

meb_iys_dosyalar/2012_08/27113614_ozelegitim21temmuz2012.doc Erişim Tarihi 20.04.2019

Rehberlik Araştırma Merkezi (RAM), (2016). <https://okul.com.tr/aileler-icin/makaleleri/rehberlik-arastirma-merkezi-ram-117> Erişim tarihi: 19.04.2019

WHO. (2016). International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems 10th Revision (ICD-10)-WHO Version for ; <http://apps.who.int/classifications/icd10/browse/2016/en#/F84.0> Erişim tarihi: 16.04.2019